KONSEPTUAL-KOGNITIV TASVIR VA UNING AMALIYOTDA ROLI

Ozoda Eshqobilova Xalikulovna

Qarshi iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Xorijiy tillar kafedrasi katta o‘qituvchisi

Abstrakt

Mazkur maqolada konseptual-kognitiv tasvir tushunchasining nazariy mohiyati, uning inson tafakkuri, til va bilish jarayonlari bilan o‘zaro aloqasi hamda amaliyotdagi ahamiyati yoritiladi. Kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan til insonning borliqni idrok etishi, bilimlarni shakllantirishi, saqlashi va ularni kommunikativ jarayonda ifodalashi bilan chambarchas bog‘liq. Konseptual-kognitiv tasvir inson ongida muayyan predmet, hodisa yoki tushuncha haqidagi bilim, tajriba, tasavvur, emotsiya, assotsiatsiya va madaniy qarashlarning umumlashgan mental modeli sifatida namoyon bo‘ladi. Maqolada konseptualizatsiya, konsept, kognitiv model, mental tasvir, konseptual metafora va freym kabi tushunchalarning o‘zaro munosabati tahlil qilinadi. Shuningdek, konseptual-kognitiv tasvirning til o‘qitish, tarjima, madaniyatlararo kommunikatsiya, qiyosiy tilshunoslik va tabiiy tilni qayta ishlash kabi sohalardagi amaliy ahamiyati ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari konseptual-kognitiv yondashuv til birliklarining mazmunini chuqurroq anglash, turli tillar va madaniyatlar o‘rtasidagi farqlarni aniqlash hamda samarali kommunikatsiyani tashkil etishda muhim vosita ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: konsept, konseptualizatsiya, kognitiv tilshunoslik, konseptual-kognitiv tasvir, mental model, kognitiv model, konseptual metafora, freym, tafakkur, til, kommunikatsiya, madaniyatlararo muloqot.

KIRISH

Til inson tafakkuri va ijtimoiy tajribasini ifodalovchi eng muhim vositalardan biridir. Inson atrofidagi voqelikni shunchaki kuzatibgina qolmay, uni idrok qiladi, tahlil etadi, kategoriyalarga ajratadi, xotirasida saqlaydi va mavjud bilimlari bilan bog‘laydi. Ushbu jarayonlar natijasida inson ongida turli xil konseptual tuzilmalar shakllanadi. Shu sababli zamonaviy tilshunoslikda tilni faqat grammatik va leksik birliklar tizimi sifatida emas, balki insonning bilish faoliyati bilan uzviy bog‘liq hodisa sifatida o‘rganishga katta e’tibor qaratilmoqda.

Kognitiv tilshunoslikning muhim nazariy tamoyillaridan biri lingvistik ma’noni konseptualizatsiya bilan bog‘lashdir. Langacker kognitiv grammatika doirasida ma’no konseptualizatsiya bilan chambarchas bog‘liqligini, grammatik tuzilma esa konseptual mazmunning shakllanishi va ramziy ifodalanishi bilan aloqadorligini ta’kidlaydi.

Shu nuqtayi nazardan, **konseptual-kognitiv tasvir** insonning ma’lum bir predmet, hodisa yoki tushuncha haqidagi bilimlari va tajribalarining ongdagi umumlashgan ko‘rinishi sifatida talqin qilinadi. Masalan, “oila” tushunchasi inson uchun faqat ota-ona va farzandlardan iborat ijtimoiy guruh emas. U mehr-muhabbat, g‘amxo‘rlik, mas’uliyat, yaqinlik, xavfsizlik, an’ana va o‘zaro yordam kabi ko‘plab tushunchalar bilan bog‘lanadi. Demak, bitta so‘z ortida murakkab konseptual-kognitiv tizim mavjud bo‘lishi mumkin.

Konseptual-kognitiv tasvirni o‘rganish ayniqsa til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatni aniqlash, turli xalqlarning dunyoqarashi va milliy-madaniy xususiyatlarini tadqiq etish, shuningdek, chet tillarini samarali o‘qitish uchun muhimdir.

1. Konseptual-kognitiv tasvir tushunchasining nazariy asoslari

“Konsept” tushunchasi inson ongida shakllangan bilim va tasavvurlarning murakkab tizimini anglatadi. Konsept oddiy lug‘aviy ma’nodan kengroq bo‘lib, uning tarkibida

obyekt haqidagi bilimlar bilan birga insonning tajribasi, hissiy munosabati, bahosi va madaniy tasavvurlari ham mavjud bo‘lishi mumkin.

Kognitiv tilshunoslikda ma’no insonning dunyoni qanday konseptuallashtirishi bilan bog‘liq holda qaraladi. Langackerning yondashuvida lingvistik birlikning ma’nosi muayyan konseptual domenlar fonida shakllanadi. Bir xil vaziyat turli nuqtayi nazardan konseptuallashtirilishi mumkin.

Masalan, **“uy”** konseptini olaylik. “Uy” inson ongida:

- yashash joyi;
- oila;
- xavfsizlik;
- qulaylik;
- bolalik;
- xotiralar;
- milliy urf-odatlar

bilan bog‘lanishi mumkin.

Demak, konseptual-kognitiv tasvir faqat obyektning tashqi belgilarini emas, balki unga bog‘liq bo‘lgan bilim va tajribalar majmuini ham o‘z ichiga oladi.

2. Konseptual-kognitiv tasvirning tarkibiy qismlari

Konseptual-kognitiv tasvirni bir nechta asosiy komponentlarga ajratish mumkin.

Perseptiv komponent

Bu obyekt yoki hodisaning sezgi organlari orqali qabul qilinishi bilan bog‘liq. Masalan, “daraxt” konseptida uning shakli, rangi, hajmi va tashqi ko‘rinishi haqidagi tasavvurlar mavjud bo‘ladi.

Kognitiv komponent

Obyekt haqidagi bilimlarni ifodalaydi. Masalan, daraxtning ildizi, tanasi, shoxlari va barglari mavjudligi haqidagi bilimlar kognitiv komponentga kiradi.

Emotsional komponent

Insonning muayyan obyekt yoki hodisaga bo‘lgan hissiy munosabatini bildiradi. Masalan, “ona” konsepti ko‘plab insonlarda mehr, muhabbat va himoya tuyg‘ulari bilan bog‘lanadi.

Madaniy komponent

Konseptning muayyan xalq yoki madaniyatdagi o‘ziga xos mazmunini ifodalaydi. Masalan, “mehmon” va “mehmondo‘stlik” tushunchalari o‘zbek madaniyatida muayyan ijtimoiy va milliy qadriyatlar bilan bog‘liq.

Assotsiativ komponent

Bir konseptning boshqa konseptlar bilan ongdagi bog‘lanishini ifodalaydi. Masalan:

maktab → o‘qituvchi → o‘quvchi → bilim → imtihon → ta’lim

kabi assotsiativ tarmoq hosil bo‘lishi mumkin.

3. Konseptual tasvir va konseptual metafora

Konseptual-kognitiv tasvirni tushunishda konseptual metafora nazariyasi ham muhim ahamiyatga ega. Lakoff va Johnson metaforani faqat badiiy ifoda vositasi sifatida emas, balki insonning konseptual tizimini tashkil etuvchi mexanizm sifatida talqin qilgan. Ularning tadqiqotlariga ko‘ra, bir konseptual sohadagi tajriba boshqa bir konseptual sohaga ko‘chirilishi

Masalan:

“bright future” — “yorqin kelajak”

Bu birikmada “yorqin” fizik ko‘rish tajribasiga tegishli bo‘lsa, “kelajak” mavhum konseptdir. Inson ijobiy va umidli kelajakni yorug‘lik bilan bog‘laydi.

Yana bir misol:

“deep thought” — “chuqur fikr”

Bu yerda fizik makondagi **chuqurlik** konsepti abstrakt **fikr** konseptini tavsiflash uchun ishlatilgan.

Shunday qilib, insonning jismoniy tajribasi abstrakt tushunchalarni konseptuallashtirishga xizmat qiladi. Konseptual metaforalar turli konseptual domenlar o‘rtasidagi bog‘lanishni tashkil etadi.

4. Konseptual-kognitiv tasvirning til va tafakkurdagi roli

Til va tafakkur bir-biridan ajralgan holda mavjud bo‘la olmaydi. Inson o‘z tajribasi va bilimlarini til orqali kategoriyalarga ajratadi va boshqalarga yetkazadi.

Masalan, **“success”** konsepti ingliz tilida “achievement”, “career”, “goal”, “money”, “recognition” kabi konseptlar bilan bog‘lanishi mumkin. O‘zbek tilida **“muvaffaqiyat”** konsepti esa “maqsad”, “mehnat”, “yutuq”, “farovonlik”, “e’tirof” kabi tushunchalar bilan bog‘lanishi mumkin.

Bu holat turli tillarda konseptual tizimning mutlaqo bir xil emasligini ko‘rsatadi.

Biroq bu farqlarni barcha til vakillariga bir xil tarzda tatbiq etish ham to‘g‘ri emas. Konseptual-kognitiv tasvirga nafaqat til va madaniyat, balki **shaxsiy tajriba, ijtimoiy muhit va kommunikativ vaziyat** ham ta’sir ko‘rsatadi.

5. Konseptual-kognitiv tasvirning ta’limdagi amaliy roli

Konseptual-kognitiv yondashuv ta’lim jarayonida, ayniqsa, chet tilini o‘qitishda muhim ahamiyatga ega.

An’anaviy yondashuvda o‘quvchi yangi so‘zning tarjimasini yodlaydi. Kognitiv yondashuvda esa yangi so‘z yoki ibora uning konseptual tarmog‘i bilan birgalikda o‘rganiladi.

Masalan, **“travel”** konsepti quyidagi birliklar bilan bog‘lanadi:

travel → journey → ticket → airport → luggage → hotel → destination

Bunday konseptual xarita o‘quvchiga so‘zlarni alohida-alohida emas, balki o‘zaro bog‘langan tizim sifatida o‘zlashtirishga yordam beradi.

Ta’limda quyidagi metodlardan foydalanish mumkin:

- konseptual xarita;
- mind map;
- klaster;
- assotsiativ xarita;
- semantik tarmoq;
- konseptual jadval;
- vizual modellashtirish;
- muammoli vaziyatlar.

Bu usullar o‘quvchining yangi bilimni avvalgi bilimlari bilan bog‘lashiga imkon beradi.

6. Tarjima jarayonida konseptual-kognitiv tasvir

Konseptual-kognitiv yondashuv tarjima nazariyasi va amaliyotida ham muhimdir. Tarjimon matndagi birliklarni faqat so‘zma-so‘z almashtirmasdan, ularning ortidagi konseptual mazmunni ham hisobga olishi kerak.

Masalan:

heavy rain

so‘zma-so‘z tarjima qilinganda “og‘ir yomg‘ir” shaklida chiqishi mumkin. Biroq o‘zbek tilida tabiiyroq variant:

kuchli yomg‘ir

hisoblanadi.

Bu yerda ingliz va o‘zbek tillari bir xil hodisani turlicha konseptuallashtiradi:

HEAVY → RAIN

KUCHLI → YOMG‘IR

Shu sababli tarjimada konseptual moslikni aniqlash faqat lug‘aviy ekvivalentni topishdan ko‘ra muhimroq bo‘lishi mumkin.

7. Madaniyatlararo kommunikatsiyada konseptual-kognitiv tasvir

Turli xalqlarning bir xil tushunchaga munosabati va uni konseptuallashtirish usuli farq qilishi mumkin. Bu farqlar madaniyatlararo kommunikatsiyada noto‘g‘ri tushunishlarga sabab bo‘lishi mumkin.

Masalan, **“hospitality” — “mehmondo‘stlik”** konseptlari umumiy jihatdan bir-biriga yaqin bo‘lsa-da, ularning kommunikativ va madaniy namoyon bo‘lish shakllari har xil bo‘lishi mumkin.

Shuning uchun chet tilini o‘rganishda til bilan bir qatorda:

- madaniy qadriyatlar;
- urf-odatlar;
- kommunikativ me’yorlar;

- milliy konseptlar;
- nutqiy xulq-atvor

ham o‘rganilishi lozim.

8. Konseptual-kognitiv tasvirning ilmiy-amaliy ahamiyati

Konseptual-kognitiv yondashuv bir nechta fanlar kesishmasida qo‘llanilishi mumkin.

Tilshunoslikda — til birliklarining semantik va konseptual tuzilishini aniqlash uchun.

Kognitiv psixologiyada — insonning bilimni qabul qilishi, saqlashi va qayta ishlash mexanizmlarini o‘rganish uchun.

Ta’limda — yangi bilimlarni o‘quvchining mavjud bilimlari bilan bog‘lash uchun.

Tarjimashunoslikda — turli tillardagi konseptual farqlarni aniqlash uchun.

Madaniyatshunoslikda — milliy-madaniy konseptlarni tadqiq etish uchun.

Kompyuter lingvistikasida — matnlarning semantik va konseptual tahlilini amalga oshirish uchun.

Shunday qilib, konseptual-kognitiv tasvir nazariy tushuncha bo‘lish bilan birga, amaliy tadqiqotlar uchun ham samarali metodologik vosita hisoblanadi.

XULOSA

Konseptual-kognitiv tasvir insonning borliqni idrok etishi, bilimlarni tizimlashtirishi va ularni til orqali ifodalash jarayonining muhim tarkibiy qismidir. U muayyan predmet yoki hodisaning oddiy mental obrazi emas, balki insonning bilimlari, tajribasi, hissiy munosabati, assotsiatsiyalari va madaniy qarashlarini o‘zida mujassamlashtirgan murakkab kognitiv tuzilma sifatida namoyon bo‘ladi.

Kognitiv tilshunoslikda lingvistik ma’noni konseptualizatsiya bilan bog‘lash til va tafakkur munosabatini yangicha talqin qilish imkonini beradi. Langackerning kognitiv grammatikasi lingvistik ma’no va konseptualizatsiya o‘rtasidagi bevosita aloqani asoslaydi. Lakoff va Johnsonning konseptual metafora nazariyasi esa insonning mavhum tushunchalarni ko‘pincha jismoniy va tajribaviy konseptlar orqali anglashini ko‘rsatadi.

Konseptual-kognitiv tasvirning amaliy ahamiyati ayniqsa ta’lim, chet tillarini o‘qitish, tarjima, madaniyatlararo kommunikatsiya va qiyosiy tilshunoslikda yaqqol namoyon bo‘ladi. Mazkur yondashuv til birliklarini alohida elementlar sifatida emas, balki inson ongidagi o‘zaro bog‘langan konseptual tizimning bir qismi sifatida o‘rganish imkonini beradi.

Shu bilan birga, konseptual-kognitiv tasvirlarni tahlil qilishda muayyan ehtiyotkorlik zarur. Biror konseptning milliy xususiyatlarini umumlashtirishda faqat til materiali emas, balki shaxsiy tajriba, ijtimoiy muhit va kommunikativ kontekst ham hisobga olinishi kerak. Natijada konseptual-kognitiv yondashuv tilning inson tafakkuri, tajribasi va madaniyati bilan uzviy aloqasini chuqurroq ochib beruvchi samarali ilmiy metod sifatida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Langacker, R. W. (1986). **An Introduction to Cognitive Grammar**. *Cognitive Science*, 10(1), 1–40. (Wiley Online Library)
2. Langacker, R. W. (2008). **Cognitive Grammar: A Basic Introduction**. Oxford: Oxford University Press. Asarda konseptualizatsiya, kognitiv domenlar, grammatik tuzilma va mental konstruksiyalar masalalari batafsil yoritilgan. (OUP Academic)
3. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). **Metaphors We Live By**. Chicago: University of Chicago Press.
4. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). **The Metaphorical Structure of the Human Conceptual System**. *Cognitive Science*, 4(2), 195–208. (Wiley Online Library)

5. Lakoff, G. (1987). **Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind**. Chicago: University of Chicago Press.
6. Talmy, L. (2000). **Toward a Cognitive Semantics**. Cambridge, MA: MIT Press.
7. Kövecses, Z. (2002). **Metaphor: A Practical Introduction**. Oxford: Oxford University Press.
8. Fillmore, C. J. (1982). **Frame Semantics**. In *Linguistics in the Morning Calm*. Seoul: Hanshin Publishing Company.
9. Mahmudov, N., & Nurmonov, A. (1995). **O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis**. Toshkent: O‘qituvchi. Ushbu manba o‘zbek tilining sintaktik qurilishi va grammatik munosabatlarini tadqiq etishda asosiy manbalardan biri sifatida ko‘rsatiladi. (NUU Journals)
10. G‘ulomov, A., & Asqarova, M. (1987). **Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis**. Toshkent: O‘qituvchi. (NUU Journals)
11. Sayfullayeva, R., Mengliyev, B. va boshqalar. (2009). **Hozirgi o‘zbek adabiy tili**. Toshkent.
12. Mahmudov, N. (2007). **O‘zbek tilining sintaktik qurilishi**. Toshkent: Fan.
13. Nazarov, S. (2024). **Words and Word Combinations in Linguistics: Description and Definition**. *ACTA NUUz*, 1(1.4), 324–326. (NUU Journals)
14. Langacker, R. W. (2000). **Conceptualization, Grammar and Linguistic Semantics: Why a Mind is Necessary**. In *Meaning and Cognition: A Multidisciplinary Approach*, 25–38. (benjamins.com)